

SOSYAL GRUP ÇALIŞMASI UYGULAMASININ PSİKOLOJİK GEREKSİNİMLERE ETKİSİ

The Effects of Social Group Work on Psychological Needs

Veli DUYAN*
Elif GÖKÇEARSLAN**

*Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi Sosyal Hizmetler Yüksekokulu

**Ar. Gör., Hacettepe Üniversitesi Sosyal Hizmetler Yüksekokulu

ÖZET

Grupların insan yaşamında çok büyük bir önemi vardır. İnsanlar gruplara çeşitli gereksinimlerini karşılamak üzere girerler. Bunlardan birisi de psikolojik gereksinimlerdir. Bu çalışmanın temel amacı sosyal grup çalışması uygulamasının psikolojik gereksinimlere etkisini belirlemektir. Öntest-son test modeline göre yapılan bu çalışmaya yaşları 27 ile 50 arasında değişen (ort= 36.8, sd= 7.5) çocuk gelişimi ve eğitimcisi, psikolog, psikolojik danışman ve öğretmen gibi meslek elemanlarından oluşan 14 kişi katılmıştır. Dokuz oturum süren grup uygulaması sonucunda üyelerin Edwards Kişisel Tercih

Envanteri ile değerlendirilen kimi gereksinimlerine verdikleri önceliklerde değişiklikler gerçekleşmiştir.

Anahtar Sözcükler: Sosyal grup çalışması, psikolojik gereksinimler.

ABSTRACT

Groups play a highly important role in human life. People join groups in order to satisfy their needs, among which are psychological needs. The main purpose of this study is to determine the effects of social group work practice on group members' needs. 14 professionals (child development and education specialist, psychologist, psychological counselor, psychological consultant and teacher) aged between 27 and 50 (mean=36.8, sd=7.5) attended the group sessions held throughout the course of this study which employed the pretest-posttest model. At the end of nine sessions, it was determined that there had been some changes in the group members' preference level for some of their psychological needs evaluated by (Edwards Personal Preference Schedule).

Key Words: Social group work, psychological needs.

GİRİŞ

İnsan yaşamı için çok önemli bir yere sahip olan gruplar bireylerin çeşitli psikolojik ihtiyaçlarının giderilmesinde, bireylerin kendilerini tanıması, farkındalık geliştirmesi ve gereksinimlerinin karşılanmasında da önemli bir yere sahiptir. Bu çalışmada sosyal grup çalışmasının bireylerin psikolojik gereksinimlerine etkisi incelenirken iletişim, kişilerarası iletişim türleri, grup içi iletişim, grubun bireye etkisi, grup sürecinde grup liderinin rolü, sosyal hizmet açısında sosyal grup çalışmasının önemi konuları üzerinde durulmuştur.

İLETİŞİM

İnsanlarla birlikte çalışmak ve onlara yardım edebilmek için iletişim gereklidir (Kirst-Ashman ve Hull, 1999) ve kişiler arası iletişim insan hayatı için vazgeçilmezdir. İnsan, yaradılışı gereği sosyal bir varlıktır ve bu sebeple birçok grubun içinde yer almaktadır. Çeşitli gruplar içerisinde yer alan insan gerek aile içinde gerekse çevreyle ilişkilerinde iletişim halindedir. İletişim, "insanlar arasında anlamları ortak kılma süreci"dir. Genel bir tanım olarak iletişim, herhangi bir davranış değişikliği meydana getirmek amacıyla, bireylerin fikir, haber, tutum, duygu ve becerilerini akla gelebilecek türlü yollarla bir başkasına aktarma, iletme ve paylaşma sürecidir. Her yerde iletişim mevcuttur ve kapsamında kişi-içi iletişim, kişilerarası iletişim ve kitle iletişimi gibi farklı nitelik ve içerikteki iletişim ve etkileşimler bulunmaktadır (Özgülven, 2001).

Kişilerarası İletişimin Türleri

Kişilerarası iletişim üç başlık altında ele alınabilir. İletişimin ilk ve en önemli basamağı, "kişinin kendisini tanıması", bilmesi ve kişinin kendi kendisi ile iletişim kurmasıdır. Kişinin kendini tanımadan gerçek duygularını, olaylar karşısındaki tepkilerinin niteliğini bilmeden başkaları ile sağlıklı iletişime girmesi mümkün olamaz. Bir diğer iletişim türü ise tek yönlü ve geri bildirim söz konusu olmadığı bir iletişimdir. Bu iletişimde, kişiler sadece "mesajı alırlar" ama "geri bildirim" söz konusu değildir. Bir diğer tür ise, temel iletişim modeli olan kişilerarası iletişimdir. Kişilerarası iletişim doğrudan mesajın gönderilmesi, alımı, gönderici ve alıcı arasındaki iki yönlü etkileşim sürecidir (Özgülven, 2001).

Bireyler bu süreci yaşamı boyunca girdiği çeşitli gruplar içinde yaşamaktadır. Belirli amaçlar doğrultusunda bir araya gelen insanların oluşturduğu grupların çeşitli tanımları bulunmaktadır.

İnsanların çeşitli amaçlarla bir araya geldiği gruplar "bir durum, çıkarlar ya da duygular yoluyla birbirlerine bağlanmış bireylerden oluşan bir topluluk" olarak tanımlanabilir (Külebi, 1986). Homans'a göre (1950) ise; grup her bir kişinin bütün öteki grup üyeleri ile temas edeceği kadar küçük bir insan topluluğudur (Akt: Kongar 1972). Tanımlardan da anlaşılacağı gibi bir topluluğa grup denilebilmesi için temas, birbirinden etkilenme, ortak nokta ve ortak noktaların bilincinin olması gerekmektedir. Grubun oluşumundan sonra grup üyelerinin birbirinden etkilenmelerinin sonucunda grup içi iletişim yaşanmaktadır ve bu nitelikteki iletişim çeşitli özelliklere sahiptir.

Grup İçi İletişim

Grup içerisinde bireyler grup üyeleriyle iletişime girmekte ve karşılıklı bir etkileşim yaşanmaktadır. İçinde bulunulan gruplar insan yaşamı için son derece önemli bir yere sahiptir. İnsanlar yaşamları boyunca pek çok şeye gereksinim duymakta ve yaşamlarının önemli bir bölümünü sosyal gruplar içerisinde geçirmektedir. Bu gruplar; aile, arkadaş, iş grupları olabileceği gibi günlük yaşamda karşılaşılan olumsuzluklarla mücadele edebilmek amacıyla kurulmuş destek grupları olabilmektedir. Bu gruplara bireylerin girme nedenleri ise oldukça çeşitlidir. Genel olarak bireyler gruba bireysel gereksinimlerini karşılamak için girer. Bireysel gereksinimler, para, prestij ve statü sağlamak gibi fi-

züksel ve sosyal gereksinim düzeyinde olabileceği gibi salt insanlara bağlanma ve onlarla birlikte olma ihtiyacı gibi psikolojik düzeyde de olabilir (Mavili Aktaş, 2001a). Yapılan araştırmalarda kişilerin, başkalarına karşı olduğundan daha iyi görünme, başkalarını hoşnut etme veya başkaları üzerinde egemenlik kurma gibi psikolojik gereksinimleri olduğu düşünülmektedir (Kuzgun, 1988). Cartwright ve Zander (1968)'e göre de grup, bireylerin gereksinimlerini karşılamada önemli bir araçtır. Bu çerçevede grubun, bireyin gereksinimlerini karşılamasının belirli koşulları olduğu düşünülebilir. Nitekim konuyla ilgili araştırmalarda da grupların bireyler için tatmin edici olmasını sağlayan ve grubun oluşumuna katkıda bulunan bazı özellik ve koşullardan da söz edilmektedir. Bunlar; yaş, cinsiyet, ekonomik düzey benzerlikleri, düşünce benzerlikleri vb. olabilir. Gereksinim benzerliğiyle ilgili olarak Roark ve Sharah (1989)'ın gerçekleştirdiği bir araştırmaya göre; grup üyelerinin gereksinimlerinin birbirini tamamlaması ya da uyumluluğu üyeler arası beğeniyi oluştururken, gereksinimlerdeki benzerlik ve uyumsuzlukların bireyler arası beğenin oluşmasına katkıda bulunmadığı üzerinde durulmuştur (Mavili Aktaş, 2001a). Bu açıdan değerlendirildiğinde grupların her birey üzerinde farklı etkilere sahip olduğu düşünülebilir.

Grubun Bireye Etkisi

İnsanın tek olmadığı ve yaşamı boyunca sürekli bir grup içerisinde yaşayacağı düşüncesi grupların birey üzerinde nasıl bir etkiye sahip olduğunun araştırılmasını sağlamıştır. Grup yaşamının bireyler üzerinde çeşitli etkileri bulunmaktadır. Bunlardan birincisi grup için-

de norm gelişmesi ve bireyin bu norma uyması, ikinci etki grubun bireyin tutum gelişimine etkisi, üçüncü etki ise grubun bireylerin verimliliğine etkisidir (Kağıtçıbaşı, 1988). Gruplarda karşılıklı etkileşim süreci yaşanması nedeniyle grup yaşantısında grup üyeleri bozulmuş olan algılama veya etkili olmayan davranışlara karşı mücadeleye başlar. Bunun sonucunda grup gerçeğin test edildiği bir ortam haline gelir (Body, 1977; Northen, 1983; Duyan, 1999).

Birey grup içinde yalnız olduğu zamankinden farklı davranmaktadır; bunda en büyük etken grup içi normlardır. Her üyenin grup normlarına uyum gösterme davranışı farklıdır ve üyenin grup içindeki statüsünün normlara uyma davranışını etkilediği söylenebilir. Bireylerin grup içinde kalma ve normlara uyma davranışı gruptan aldığı yarar doğrultusunda değişmektedir. Birey gruptan üst düzeyde fayda sağladığı sürece grup normlarına uymaya devam eder ve tutumsal değişiklikler gerçekleştirebilir (Kağıtçıbaşı, 1988). Birey grup süreci içerisinde bireysel gereksinimleri doğrultusunda içgörü kazanır ve aynı zamanda da tutum değişiklikleri de ortaya çıkar (Hortaçsu, 1998).

Grup yaşantısı bireyin verimliliğini "sosyal hızlandırma" etkisi ile artırabilmekte, yarışma duygusunu pekiştirebilmekte, başkaları tarafından değerlendirileceğini düşünmesi nedeniyle uygun davranışları geliştirmesine yardımcı olabilmekte ve kimi durumlarda da zararı göze alma (riske girme) eğilimini tetikleyebilmektedir (Kağıtçıbaşı, 1988). Grup sürecinde yalnız ve tek olunmadığı bireyler tarafından algılanır. Bir grubun üyesi olan kişiler kendi yaşantılarını evrenselleştirebilirler (Duyan, 1997; Bulut, 1999; Mavili Aktaş, 2001a).

Grup Sürecinde Grup Liderinin Rolü

Grubun amacına ulaşmasında, üyelerin bir bütünlük içinde gruba devam etmesinde ve onların zarar görmesinin engellenmesinde grup liderinin önemli bir rolü vardır. Mavili Aktaş (2001a)'a göre grup üyelerinin kendisini ifade etmeye yönlendirilmesi ve grubun sistematik bir bütünlük haline gelmesi süreci liderin sorumluluğudur.

Grup liderinin grubun başlangıç aşamasından sonlandırma aşamasına kadar çok çeşitli sorumlulukları bulunmaktadır. Grup üyelerinin bir araya geldiği ilk toplantıda grubun amaçlarının ne olduğunun net olarak ortaya konması için hangi araçların kullanılabileceği, liderin bu süreçteki rolü, üye sayısı ve sürecin devamlılığı için kurallar (gizlilik, başlangıç saati, sürecin uzunluğu vb.) grup lideri tarafından belirlenir.

Grup liderinin terapötik araçların oluşturulması, grup üyelerinin seçimi, grup yapısının oluşturulması, grup içi tepkileri idare etme-yönlendirme, grup içi dirençleri çözüme, grup içi yaşantılarla ilgili sorumluluğu vardır (Mavili Aktaş, 2001a). Grup içinde bireylerin rahatlıkla kendilerini ifade etmelerini, her bireyin grup sürecinden aktif bir şekilde faydalanmasını sağlama sorumluluğu bulunan lider aynı zamanda bireylerin zarar görmeden grup amaçları doğrultusunda gelişim göstermesini de sağlamalıdır.

Sosyal Hizmet Mesleği Açısından Sosyal Grup Çalışmasının Önemi

Profesyonel grup çalışması meslek elemanları tarafından yapılmaktadır. Sosyal grup çalışması sosyal hizmet mesleğinde kullanılan müdahale yöntemlerinden biridir. Sosyal hizmet mes-

leği kendine özgü bilimsel teknik ve yöntemler aracılığıyla kişi, grup, aile ve toplumların gereksinimlerinin karşılanması, sorunların çözülmesi ve çevre ile ilişkilerinin düzenlenmesinde; kendi kendilerine yardım edebilmeleri için onlarla işbirliği halinde çalışarak yardımcı olmayı hedefleyen bir meslektir (Bulut, 1999). Sosyal grup çalışması, bireylerin sosyal fonksiyonlarında meydana gelen problemlerin üstesinden gelebilmeleri amacıyla onlara yardım eden bir süreçtir (Konopka, 1963). Buna ek olarak sosyal grup çalışması grup üyelerinin sosyal ve psikolojik gereksinimlerini karşılayarak, kendi kişisel, grup, aile ve toplum sorunlarıyla daha etkili bir biçimde baş edebilmelerini sağlayan; amaca yönelik faaliyetlerin küçük gruplar aracılığıyla gerçekleştirildiği bir sosyal hizmet yöntemidir (Toseland ve Rivas, 1984; Bulut, 1999). Küçük grup modelleri, öğrenme ve büyüme yaşantıları edinebilmede bir araç olarak kullanılmaktadır. Küçük gruplarda bireyler dış dünyanın baskılı yaşam koşullarına uyabilme yeteneği geliştirme ve pekiştirme olanağı bulabilir. Bu grup yaşantıları bireylere kendi davranışlarının başkaları üzerinde etkilerinin ayırımına daha kolaylıkla varabilmelerinde yardımcı olabilir. Bu nedenle grup yaşantıları bireylerin uyum sağlayıcı yetenekler geliştirebilmelerinde, uyum bozucu olan davranışlarının giderilmesinde çok hızlı yardım sağlayabilen yaklaşımlardan biri olmaktadır (Duyan, 1997).

Sosyal hizmet uygulamalarında sorun odağına göre grup tipleri bulunmaktadır. Bunlar; eğitim amaçlı gruplar, gelişim amaçlı gruplar, iyileştirme amaçlı gruplar ve sosyalizasyon amaçlı gruplardır (Mavili Aktaş, 2001a; Duyan, 1997).

Gelişim amaçlı gruplarla üyelerin psiko-sosyal kapasitesinin geliştirilmesi temel amaçtır. Bu gruplarda psikolojik rahatsızlıkların iyileştirilmesinden ziyade psikolojik iyilik hallerinin geliştirilmesine çalışılır. Bu çerçevede grup üyelerin düşünce, duygu ve davranışlarıyla ilgili farkındalıklarını kazandırmak, geliştirmek ve değiştirmek temel odaktır. Gelişim gruplarında bireyler arası etkileşim ve iletişim odaklı paylaşımlarda üyelerin toplumda iletişim kapasitesi gelişmiş, sorunlarıyla daha etkili baş edebilen bireyler haline gelmesi sağlanabilir. Gelişim gruplarında üyelere düşünce, duygu ve davranış değişikliği yaparak gelişme sağlanması hedeflenir (Mavili Aktaş, 2001a).

Yukarıda açıklanan bilgiler ışığında grup çalışmasının insanların çeşitli gereksinimlerini tanınmasına yardımcı olacağı söylenebilir. Bu bağlamda yürütülen grup çalışmasının grup üyelerinin psikolojik gereksinimlerini tanınmalarına

ve önceliklerini buna göre belirlemesine yardımcı olabileceği düşünülebilir.

YÖNTEM

Amaç

Bu araştırma, sosyal grup çalışması uygulamasının bireylerin psikolojik gereksinimlerine etkisini belirlemek amacıyla gerçekleştirilmiştir.

Çalışma Grubu

"Öntest-sontest" modelini (Kaptan, 1982) temel alan bu araştırma kamu sektöründe çalışan ve yaşları 27 ile 50 arasında değişen (ort= 36.8, sd= 7.5) çocuk gelişimi uzmanı, psikolog, psikolojik danışman ve öğretmen gibi meslek elemanlarından oluşan 14 kişi ile yapılmıştır. Araştırmaya katılan meslek elemanlarının beşi (% 35.7) bekar, sekizi (% 57.1) evli ve biri (% 7.1) boşanmıştır. Çalışma grubunun sosyo-demografik özelliklerine ilişkin bulgular Çizelge 1'de verilmiştir.

Çizelge 1. Grup Üyelerinin Sosyo-Demografik Özellikleri

Yaş	Cinsiyet	Eğitim	Medeni Durumu
39	K	Üniversite Mezunu	Bekar
49	K	Üniversite Mezunu	Evli
29	K	Üniversite Mezunu	Bekar
46	K	Üniversite Mezunu	Boşanmış
35	K	Üniversite Mezunu	Evli
33	K	Üniversite Mezunu	Evli
36	K	Üniversite Mezunu	Evli
37	K	Üniversite Mezunu	Bekar
50	E	Üniversite Mezunu	Evli
40	K	Üniversite Mezunu	Evli
28	K	Üniversite Mezunu	Bekar
29	K	Üniversite Mezunu	Evli
37	K	Üniversite Mezunu	Evli
27	K	Üniversite Mezunu	Bekar

Veri Toplama Araçları

(1) Grup Öncesi Değerlendirme Formu: Araştırma kapsamına giren grup üyelerinin yaş, cinsiyet, eğitim ve medeni durumlarını belirlemek amacıyla bir soru kağıdı kullanılmıştır. Ayrıca grup üyelerinin gruba katılma nedenleri, amaçları ve grupta işlenmesini istedikleri konulara ilişkin sorular da yer almaktadır.

(2) Edwards Kişisel Tercih Envanteri (EPPS): Kişisel Tercih Envanteri (Edwards Personal Preference Schedule) Murray (1938) tarafından tanımlanan; başarıma, uyarılık, düzen, gösteriş, özerklik, yakınlık, duyguları anlama, ilgi görme, başatlık, kendini suçlama, şefkat gösterme, değişiklik, sebat, karşı cinsle ilişki ve saldırganlık gibi psikolojik gereksinimlerinin bir kimsedeki önem derecesini saptamaya olanak veren bir ölçme aracıdır. EPPS'de, yukarıda açıklanan gereksinimler "zorunlu seçmeli" tipte hazırlanmış 210'u asıl madde, 15'i kontrol maddesi olmak üzere 225 madde ile ölçülmektedir. Yani envanterdeki maddeler, her bir ihtiyacı betimleyen 15 ifadenin diğer gereksinimleri betimleyen ifadelerle eşleştirilmesinden elde edilmiştir. Aracın Türkiye'de güvenilirlik ve geçerlik çalışmaları Kuzgun (1985) tarafından yapılmış olup, kültürümüzde kullanılabileceğine ilişkin yeterli kanıt elde edilmiştir (Kuzgun, 1988).

(3) Grup Sonrası Değerlendirme Formu: Araştırma kapsamına giren grup üyelerinin gruptan sağladıkları yararlar, ne tür değişikliklerin olduğu, grup lideri tarafından kullanılan yöntem ve tekniklerden hangilerinin psikolojik gereksinimleri karşılamaya yardımcı olduğu, grup yaşantısını başkalarına önermeleri, yeni bir gruba katılma istekleri ve grupla ilgili öneriler yer almaktadır.

Veri Toplama Süreci ve Verilerin

Analizi

EPPS grup oturumları öncesinde ve sonrasında uygulanmıştır. Öntest ve sontest karşılaştırmalarını yapabilmek amacıyla Wilcoxon testi kullanılmıştır. Araştırma verileri SPSS versiyon 11.0 programında analiz edilmiş ve minimum anlamlılık düzeyi .05 olarak kabul edilmiştir.

Grup Süreci ve Grup Oturumlarının Özetleri

Grup üyeleri ile dokuz oturum gerçekleştirilmiştir. Gruplarda etkileşimi artırmak ve üyelerin kendilerini daha iyi ifade etmeleri amacıyla çeşitli oyunlar oynanmıştır. Her toplantı 50 ile 90 dakika arasında sürmüştür. Grup süreçlerinin özeti aşağıda verilmiştir:

1. Oturum:

Bu toplantıda tanışma ve grup üyelerinin birbirlerini tanımaları amaçlandı. Grup lideri grup üyelerinin birbirlerine ısınmalarını sağlamak amacı ile isim oyunu oynadı. Bu oyunda, grup üyeleri, isimlerinin baş harflerini kullanarak kendilerini ifade eden bir kelime buldular. Bu uygulamada amaç grup üyelerinin birbirleri ile iletişimlerini artırmaktı.

Grup sürecinde kendileri için seçtikleri kelimelerin ne anlama geldiği konusunda konuşuldu. Grup üyelerinin kendileri için seçtikleri isimlerin çoğunlukla kendilerini yansıttıkları ortaya çıktı. Sadece bir üye kendisi için seçtiği kelimenin kendisini yansıtmadığını ifade etti.

Grup lideri, toplantıları nasıl işleyeceği konusunda grup üyelerinin fikrini aldı. Çoğunluk, grup toplantılarını teorik ve drama türünde karışık olarak yapılmasının uygun olacağını ifade etti.

Toplantı sonlandırılmadan önce süreçle ilgili her üye paylaşımında bulundu ve çoğunluğa göre grubun verimli olduğu fikri ortaya çıktı.

2. Oturum:

İkinci oturumda gruba katılan yeni üyeler kendilerini tanıttılar. Daha sonra yaşamda risklerin ne kadar alındığına ilişkin bir oyun oynandı. Psikolojik gereksinimlerin bir boyutu değişiklik ile ilgilidir. İnsanların yaşamlarında kimi değişiklikleri gerçekleştirmesi önemli bir risk kaynağı olabilir. Bilindiği üzere riskin iki boyutu bulunmaktadır; birincisi krize neden olabilir; ikincisi ise değişim için önemli bir kazanca yol açabilir.

Sonucunu bilemedikleri risk alma oyununda ilk önce grup üyeleri çekimser davrandı fakat daha sonra üyeler birbirlerinden etkilenerek oyuna katıldı. Oyun sonlandıktan sonra risk almaya ilişkin grup süreci değerlendirildi.

Grup üyelerinin ifadelerinden de gerçek yaşamda risk almaktan çekinildiği görüldü. Böyle bir sonucun çıkmasında en temel etmenin üyelerin tamamının devlet memuru olması ve bunun yanı sıra üyelerin sonucunu bilemedikleri konularda temkinli olduğu ve grup içerisinde bir etkileşim sonucunda davranışlarının etkilendiği düşünülebilir.

3. ve 4. Oturum:

3. ve 4. oturumda sözlü iletişim becerileri üzerinde durulduğu için iki oturum birlikte verilmiştir. Bu grup sürecinde sözlü iletişim becerileri üzerine uygulamalar yapılmıştır. Birinci uygulama, beden dilini kullanarak karşımızdaki kişiye kendimizi anlatmak üzerinedir. Bu amaçla grup lideri tarafından tüm grup üyelerinin olmayı istedikleri bir şeyi düşünmeleri ve daha sonra ise karşılıklı

oturan üyelerin ayağa kalkarak olmayı veya yapmayı istedikleri şeyi karşısındaki kişiye anlatması istendi. Sıra ile tüm üyeler ikişerli grup halinde ayağa kalkarak olmayı veya yapmayı istedikleri bir şeyi karşısındakine anlattı. Grupta genelde tatil ve doğa kavramları anlatılmaya çalışıldı. Tüm grup üyeleri beden dilini kullanarak anlatmasını tamladıktan sonra grup üyelerinin her üyenin ne anlattığı konusundaki tahminleri değerlendirildi ve üç üyenin hemen hemen tüm üyelerin anlattıklarını anladıkları görüldü. Bu üyelerin gözlem gücünün yüksek olduğu grup lideri tarafından ifade edildi. Oyun sonunda grup lideri bu oyun hakkında her bir üyenin değerlendirmesini istedi. Yapılan değerlendirmeden sonra diğer uygulama olan sadece göz teması kurarak kendini ifade etme oyunu oynandı. Bunun için grup ikiye ayrıldı. Ayrılan üyeler karşılıklı odanın iki ucuna gitti ve tam karşılıklarına gelen kişi ile göz teması kurarak birbirlerine doğru yürüdü. Yeterince yakın bir mesafeye geldikten sonra ellerini tutarak bir süre bir öylece kaldıktan sonra göz temasını hiç bozmadan birbirlerinden ayrılarak eski yerlerine geçtiler. Bu oyunun hemen ardından birbiri ile bağlantılı olan diğer oyuna geçildi. Bu oyunda üyeler tekrar iki gruba ayrıldı ve odanın iki ucuna gitti. Bir taraftaki üyeler diğer taraftaki üyelerden birini sadece göz teması kurarak seçti ve gözlerini hiç ayırmadan seçtiği üyenin kendi tarafına geçmesini sağladı. Gözlerini kullanarak birisini yönlendirmeye çalışan üyeler dikkatli bir şekilde oyunu tamamladı. Oyun sonunda yapılan değerlendirmede üyeler ilk oyunda göz teması kurmanın çok zor olduğunu ifade etti. Üyeler uzun süre göz teması kurmanın çok zor olduğunu, bu sebeple de karşısındaki ile zaman zaman düzgün bir göz teması kuramadığını belirtti.

Grup içerisinde beden dilini kullanma konusunda bazı üyelerin çok başarılı olduğu, özellikle birbirlerini grup sürecinden önce tanıyan üyelerin daha rahat iletişim kurduğu görüldü. Beden dilini kullanmadan sadece göz teması kurmanın üyelerin büyük çoğunluğunu rahatsız ettiği ve bu sebeple çoğunlukla üyelerin göz temasını sürdürmekte başarısız olduğu düşünüldü.

5. Oturum:

Bu toplantı sürecinde iki oyun oynandı. İlkinde ayna oyunu ile üyelerin uyma ve yönetme davranışlarının gözlemlenmesi amaçlandı. İkincisi ise güven düzeyleri ile ilgili bir oyundu. Bu oyunda gözlerini sıkı bir şekilde kapatan bir üyeyi diğer üye oda içerisinde güvenli bir şekilde gezdirmeye çalışacaktı. Bu oyunda üyelerin güven duygularına ilişkin içgörüler kazanmaları amaçlandı.

İlk oyun sonunda grup üyelerinin bir kısmının yönetmeyi sevdiği görüldü. Üyeler özellikle gerçek yaşamda yönettiklerini söyleseler de iş yaşamında bu durumun tersi olduğunu görmek istemedikleri düşünülebilir. Uyma davranışında ise; uyumlu olmak ve karşısındaki kişileri mutlu etmenin önemli bir gereksinim olduğu görüldü. Yönetenin iyi olması durumunda üyelerin çoğunluğunun yönetilmeyi isteyeceği gözlemlendi. Bazı üyelerin ne yönetilmeyi, ne de yönetmeyi istedikleri görüldü. Bu durumun bağımsız olma ve tek olma isteği ile ilişkili olduğu düşünülebilir. Üyelerin, en iyi yönetici olunan alanın özel yaşam olduğunu ve daha çok özel yaşamda yönetebildikleri düşünülebilir.

6. Oturum:

Grup sürecine başlanmadan önce bir önceki toplantının değerlendirilmesi ya-

pıldı. Daha sonra her üyeye birer kağıt verilerek grup liderinin yönlendirmesi ile hayatlarını 5'er yıllık süreçlerde düşünmeleri ve bu düşünceleri ve yaşadıklarını verilen kağıtlara yazmaları istendi. 0-5 yaş, 6-10 yaş, 11-15 yaş, 16-20 yaş, 21-25 yaş, 26-30 yaş dönemleri 5'er dakika arayla hatırlandı ve bu süreçte kendilerini etkileyen olaylar kağıda yazıldı. Bu süreç boyunca her üyenin yüz ifadesi oldukça ciddiye. Daha çok olumsuz yaşam hikayeleri gözlerinde canlanıyordu. Bu sebeple grup üyeleri süreç boyunca çok ciddi ve üzüntülü görünüyorlardı. Süreç içerisinde iki üyesi yoğun bir duygusal boşalım yaşadı ve hayat hikayelerini diğer grup üyeleri ile paylaştı. Diğer grup üyeleri paylaşımında bulunan grup üyelerine fiziksel destek vermek istediğini ifade etti ve grup liderinin yönlendirmesi ile tüm üyeler el ele tutuşarak sevgi zinciri oluşturdu. Birbirlerinin ellerini sıkı bir şekilde tutarak, tüm üyeler birbirlerine olumlu mesaj verdi.

Grubun başlangıcından bugüne kadar geçen en yoğun süreç yaşandı. Bu süreçte paylaşımların olması grup üyelerinin birbirlerine yakınlaşmalarını sağladı. Bir grup üyesi dışında tüm üyeler içtenlikle gruba katıldı. Grup üyeleri için bu sürecin yaşamlarını anlama ve gözden geçirme açısından etkili olduğu düşünülebilir. Tüm yaşamı bu şekilde gözden geçirmek üyelerin farkındalıklarının artmasını da sağladığı şeklinde yorumlanabilir.

7. Oturum:

Bu oturumda bir önceki hafta yaşanan grup süreci değerlendirildikten sonra üyelerden bir maske yapması istendi.

Üyelerin büyük çoğunluğu bir önceki hafta yaşanan sürecin kendilerini çok etkilediğini ifade etti. Geçen süreçle

ilgili paylaşımdan sonra grup lideri her üyeden üç tane maske yapmasını istedi. Maskeler yapıldıktan sonra grup lideri ile üyeler bir masa etrafında toplandı. Bir araya gelen üyeler seçilen maske ile ilgili değerlendirmeler yaptı. Her üye, seçilerek ortaya konan maskenin kendisine ne çağrıştırdığını anlattı. Bu maskeyi takan kişinin nasıl bir ruh haline sahip olduğuna ilişkin yorumlar yapılırken renk kullanımı ve çizgilerin yönünün kişinin özelliklerini ne ölçüde yansıttığı ve siz olsaydınız bu maskeyi takar mıydınız? Sorusu üzerinde duruldu. Sürenin sonuna gelmesi sebebi ile kalan maskelerin değerlendirilmesi bir sonraki haftaya bırakıldı.

Daha sonra grup lideri grup üyelerine, grup sürecinin iki hafta sonra tamamlanacağını hatırlattı.

8. Oturum:

Bu toplantıda maskelerin yorumuna devam edildi. Grup üyeleri içten bir şekilde her bir maske üzerinde yoğun olarak değerlendirme yaptı. Tüm maskeler değerlendirildikten sonra maske sahiplerinin kim olabileceği üzerinde duruldu. Bazı üyeler maske sahiplerinin kim olduklarını tahmin ettiklerini belirtti. Sahibinin kim olduğu grup üyeleri tarafından tespit edilen maskeler üzerinde maske sahibine ilişkin yorumların doğruluk derecesi değerlendirildi ve hemen hemen tüm maskelerin, sahiplerinin özelliklerini yansıttığı anlaşıldı. Toplantı bitiminde grup lideri bir sonraki hafta tüm üyelerin tam olarak gelmelerini istediğini ve bu toplantı ile grup sürecini tamamlayacaklarını belirtti.

Grup lideri toplantıyı tamamlamadan önce son üç oturumu değerlendirdi. Bu süreçte grubun devam etmesini isteyenlerin olup olmadığını sorduğunda tüm üyeler grubun devam etmesini istediklerini belirtti.

teyenlerin olup olmadığını sorduğunda tüm üyeler grubun devam etmesini istediklerini belirtti.

9. Oturum:

Bu son toplantıda grup lideri ilk grup toplantısında uygulanan "Kişisel Tercih Envanteri"ni tekrar grup üyelerine uyguladı ve bunun dışında grup üyelerine, yapılan sekiz toplantıyı nasıl değerlendirdiğine ilişkin bir anket uygulandı.

Grubun son toplantısında üyelerin büyük çoğunluğu yaşanan süreçlerden çok fazla yararlandıklarını ve yaşamlarını etkilediğini ifade etti. Grup üyeleri grup içi iletişimin son toplantılara doğru arttığı, en etkili sürecin 6. toplantıda yaşandığını ifade etti. 8 haftalık süreçte içgörü kazandıklarını ifade eden ve özellikle öğretmen olan üyeler, bu süreçte yaşadıkları olumlu durumların öğrencilerine de yansıdığını belirttiler. Öğrencileri ile iletişimlerinin daha sağlıklı olduğu, onları daha iyi dinledikleri ve sorunları ile daha fazla alakadar olduklarını dile getiren öğretmenler, özel yaşamlarına da bu grup süreçlerinin çok olumlu bir şekilde yansıdığını belirttiler. Özellikle çocukları ile iletişimlerinde daha önceden sorun yaşadıklarını ifade eden grup üyeleri grup toplantıları ile birlikte çocuklarını anlamaya daha çok çaba gösterdiklerini ve onlarla olan iletişimlerinde düzelme olduğunu belirtti.

BULGULAR ve YORUM

Bu bölümde grup uygulaması öncesi ve sonrasına ilişkin bulgulara yer verilmiştir.

1. Grup Uygulaması Öncesine İlişkin Bulgular

Çizelge 2'de sosyal grup çalışmasına katılan grup üyelerinin grup çalışması

öncesindeki psikolojik gereksinimlerine ilişkin bulgular verilmiştir. Çizelgeden de anlaşılacağı üzere duyguları anlama, sebat, değişiklik ve başarıma gereksinimlerinin ilk sıralarda yer aldığı görülmektedir. Grup üyelerinin yakınlık, şefkat gösterme, ilgi görme, başatlık ve özerklik gereksinimlerinin orta sıralarda yer aldığı görülmektedir. Çizelgeden de kolaylıkla anlaşılacağı üzere kendini suçlama, düzen, gösteriş, saldırganlık,

Çizelge 2'de ayrıca grup üyelerinin grup uygulaması sonrası psikolojik gereksinimlerine ilişkin bulgular verilmiştir. Çizelgeden de anlaşılacağı üzere duyguları anlama, başarıma, yakınlık, değişiklik ve şefkat gösterme gereksinimleri ilk sıralarda yer almaktadır. Buna karşılık gösteriş, saldırganlık, düzen, kendini suçlama, uyarılık ve karşı cinsle ilişki gereksinimlerinin son sıralarda

Çizelge 2. Grup Üyelerinin Grup Uygulaması Öncesi Psikolojik Gereksinimleri

Psikolojik Gereksinimler	N	Grup Öncesi		Grup Sonrası	
		Ortalama	St. Sapma	Ortalama	St. Sapma
Duyguları anlama	14	19.86	3.57	18.86	4.87
Sebat	14	17.57	3.50	17.50	3.52
Değişiklik	14	17.14	4.50	16.21	3.53
Başarma	14	16.50	3.08	16.21	4.92
Yakınlık	14	15.43	3.57	16.14	3.35
Şefkat gösterme	14	14.64	3.79	15.29	5.22
İlgi görme	14	14.00	4.47	14.79	4.28
Başatlık	14	13.79	5.13	14.50	4.60
Özerklik	14	13.50	3.90	13.07	4.51
Kendini suçlama	14	12.14	5.32	11.71	3.45
Düzen	14	12.07	4.73	11.71	3.47
Gösteriş	14	11.21	2.36	11.21	6.74
Saldırganlık	14	11.14	4.19	11.07	5.46
Uyarılık	14	10.71	4.29	10.57	6.06
Karşı cinsle ilişki	14	8.29	5.11	8.71	4.21

uyarılık ve karşı cinsle ilişki gereksinimleri alt sıralarda yer almaktadır.

Sosyal grup çalışmasına katılan üyelerin psikolojik gereksinimlerde duyguları anlama, sebat, yakınlık gibi gereksinimlerin ön sıralarda yer alması bulgusu Kaner (1981), Öztürk (1983) ve Kuzgun (1989) tarafından benzer meslek elemanları üzerinde yapılan çalışmalarla tutarlılık göstermektedir.

yer aldığı görülmektedir. Ayrıca grup üyelerinin sebat, ilgi görme, başatlık ve özerklik gereksinimleri orta sıralarda bulunmaktadır.

Çizelge 3'de grup üyelerinin grup uygulaması öncesi ve sonrasındaki psikolojik gereksinimlerinde meydana gelen değişimlere yer verilmiştir. Çizelgeden de anlaşılacağı üzere grup üyelerinin kimi gereksinimleri pozitif yönde

Çizelge 3. Grup Üyelerinin Grup Uygulaması Öncesi ve Sonrasındaki Psikolojik Gereksinimlerindeki Değişimler

Psikolojik Gereksinimler	Değişim Yönü	N	Ortalama Değişim	Toplam Değişim	z
Başarma	Negatif Değişim	4	4.13	16.50	-1.786 ^a
	Pozitif Değişim	8	7.69	61.50	
	Değişim Yok	2			
Uyarlık	Negatif Değişim	5	6.60	33.00	-4.75 ^a
	Pozitif Değişim	7	6.43	45.00	
	Değişim Yok	2			
Düzen	Negatif Değişim	9	7.00	63.00	-1.229 ^b
	Pozitif Değişim	4	7.00	28.00	
	Değişim Yok	1			
Gösteriş	Negatif Değişim	4	6.63	26.50	-5.81 ^a
	Pozitif Değişim	7	5.64	39.50	
	Değişim Yok	3			
Özerklik	Negatif Değişim	7	7.57	53.00	-5.29 ^b
	Pozitif Değişim	6	6.33	38.00	
	Değişim Yok	1			
Yakınlık	Negatif Değişim	5	6.20	31.00	-1.033 ^a
	Pozitif Değişim	8	7.50	60.00	
	Değişim Yok	1			
Duyguları anlama	Negatif Değişim	7	6.57	46.00	-1.163 ^b
	Pozitif Değişim	4	5.00	20.00	
	Değişim Yok	3			
İlgi görme	Negatif Değişim	7	5.57	39.00	-8.60 ^a
	Pozitif Değişim	7	9.43	66.00	
	Değişim Yok	0			
Başatlık	Negatif Değişim	5	7.30	36.50	-6.32 ^a
	Pozitif Değişim	8	6.81	54.50	
	Değişim Yok	1			
Kendini suçlama	Negatif Değişim	8	8.00	64.00	-7.26 ^b
	Pozitif Değişim	6	6.83	41.00	
	Değişim Yok	0			
Şefkat gösterme	Negatif Değişim	4	6.88	27.50	-1.263 ^a
	Pozitif Değişim	9	7.06	63.50	
	Değişim Yok	1			
Değişiklik	Negatif Değişim	10	7.50	75.00	-1.424 ^b
	Pozitif Değişim	4	7.50	30.00	
	Değişim Yok	0			
Sebat	Negatif Değişim	10	6.60	66.00	-2.123 ^{ab}
	Pozitif Değişim	2	6.00	12.00	
	Değişim Yok	2			
Karşı cinsle ilişki	Negatif Değişim	5	6.70	33.50	-4.34 ^a
	Pozitif Değişim	7	6.36	44.50	
	Değişim Yok	2			
Saldırganlık	Negatif Değişim	5	6.90	34.50	-7.74 ^a
	Pozitif Değişim	8	7.06	56.50	
	Değişim Yok	1			

* p < 0.05

^a Negatif değişimler temel alınmıştır.^b Pozitif değişimler temel alınmıştır.

(başarma, yakınlık, şefkat, ilgi görme, başatlık, gösteriş, saldırganlık ve karşı cinsle ilişki) kimileri de negatif yönde (duyguları anlama, sebat, değişiklik, özerklik, kendini suçlama, düzen, uyarılık) değişmiş iken sadece sebat gereksiniminde meydana gelen değişme istatistiksel açıdan anlamlı düzeyde ($p < 0.05$) bulunmuştur.

Bununla birlikte son toplantıda grup üyelerinin "empati ve iletişim konusundaki eksikliklerini gidermesine yardımcı olduğu", "kendilerini tanımalarına olanak sağladığı", "olumlu değişiklikler yaşadıkları", "takılıp kaldıkları sorunlarla yüzleşme olanağı bulduğu ve onları çözümlenebildiği", "farklı bakış açıları kazanıldığı", "kendilerine ve başkalarına güven oluşturulduğu", "geçmişin olumlu bir biçimde irdelenebildiği", "kendilerini doğal ve rahat biçimde ifade edebilme becerisinin kazanıldığı", "doğru ve etkili iletişim kurmanın nasıl olabileceğinin öğrenildiği", "paylaşımın kendilerini rahatlattığı", "gözlem yapabilme ve yapıcı geribildirim verebilme becerilerinin arttığı", "kendilerini sorgulama olanağı sağladığı" ve "grupta olanları değil öğrendiklerini dışarıya aktarabildiği" biçiminde geribildirim vermelerinin, grup sürecinde meydana gelen ve grup üyelerinde elde edilen değişimin çok daha kapsamlı olduğu ifade edilebilir.

SONUÇ ve ÖNERİLER

Grup üyelerinin grup süreci öncesinde duyguları anlama, sebat, değişiklik, başarma ve yakınlık gereksinimleri ilk sıralarda yer alırken, grup süreci sonrasında duyguları anlama ilk sırada yer almayı sürdürürken, başarma ihtiyacı dördüncü sıradan ikinci sıraya yükselmiştir. Yakınlık ihtiyacı da beşinci sıradan üçüncü sıraya geçmiştir. Değişiklik

gereksinimi ise bir sıra gerilemiştir. Sebat gereksinimi grup öncesinde ikinci sırada yer alırken grup süreci sonrasında oldukça gerilerde yer almıştır. Şefkat gösterme grup öncesi uygulamada öncelikli gereksinimler arasında yer almazken, grup süreci sonrasında öncelikli gereksinimler arasında yer bulmuştur.

Grup üyelerinin grup süreci öncesinde kendini suçlama, düzen, gösteriş, saldırganlık, uyarılık ve karşı cinsle ilişki gereksinimleri son sıralarda yer alırken, grup süreci sonrasında uyarılık ve karşı cinsle ilişki kurma gereksinimleri yer değiştirmemiştir. Kendini suçlama gereksinimi grup süreci sonrasında önemli ölçüde gerilemiştir. Öncelikli gereksinimler arasında yer almamakla birlikte gösteriş ve saldırganlık gereksinimleri bir miktar artmıştır.

İnsanlara bağlanma ve onlarla birlikte olma ihtiyacı (Mavili Aktaş, 2001a) en öncelikli gereksinimler arasında yer almaktadır ve bunun gerçekleşebilmesi için başkalarının duygularının anlaşılması gerekmektedir. Bu çalışmadan da anlaşılacağı üzere duyguları anlama gereksinimi en öncelikli gereksinim grubu arasında yer almaktadır. Duygular anlaşıldıkça, diğerlerine şefkat ve yakınlık göstermenin daha olası olabileceği açıktır, grup süreci sonrasında elde edilen bulgular bunu destekler niteliktedir.

Başkalarına karşı olduğundan daha iyi görünme, başkalarını hoşnut etme veya başkaları üzerinde egemenlik kurma gibi psikolojik gereksinimler (Kuzgun, 1988) kendini tanıma ile daha anlamlı hale gelebilecektir. Grup üyeleri grup sürecinde kendilerini daha fazla tanıma olanağı bulmuş ve bunun sonucunda

oldukları gibi görünme ve yakınlık gereksinimi ön plana çıkmış ve kendini suçlama gereksinimi azalmıştır.

Cartwright ve Zander (1968)'e göre de grup, bireylerin gereksinimlerini karşılamada önemli bir araçtır. Bu çerçevede grubun bireyin gereksinimini karşılamasının belirli koşulları olduğu düşünülebilir. Nitekim konuyla ilgili araştırmalarda da grupların bireyler için tatmin edici olmasını sağlayan ve grubun oluşumuna katkıda bulunan bazı özellik ve koşullardan da söz edilmektedir. Grup üyelerinin yaş, cinsiyet, eğitim ve ekonomik düzey açısından benzerlikleri Cartwright ve Zander (1968)'in de belirttiği üzere grup üyelerinin gereksinimlerini karşılamada önemli bir yardımcı olmuştur. Yukarıdaki benzerliklerin yanı sıra gereksinim benzerliği de grup üyelerinin gereksinimlerinin birbirini desteklemesine (Roark ve Sarah, 1989; Mavili Aktaş, 2001a) yardımcı olmuştur.

Her bir gereksinim grubu açısından pozitif ya da negatif yönde değişim olması ya da hiç değişim bulunmaması grupların her birey üzerinde farklı etkilere sahip olduğunun (Mavili Aktaş, 2001b) temel bir göstergesi olarak düşünülebilir.

Grup sürecinde üyelerin birbirleri ve kendileriyle ilgili farkındalığının sağlanması, grup üyelerinin birlikteliğinin karşılıklı yardım sistemi haline gelmesi ve grup üyeleri arasındaki iletişimin artması, üyelerde düşünce, duygu ve davranış değişikliği yaparak gelişmesi, kendilerinin yalnız ve tek olmadıklarını algılamaları ve kendi yaşantılarını evrenselleştirebilmeleri (Duyan, 1997; Bulut, 1999; Mavili Aktaş, 2001a; Mavili Aktaş, 2001b) sonucunda grup üyelerinin kendilerini olduğu gibi sergileme ve ifade edebilme olanağı ortaya çıkmak-

tadır. Bunun sonucunda sebat gereksiniminin azalması doğal karşılanması gereken bir durumdur.

Gruplarla sosyal hizmet uygulamaları çalışmalarının insanlara hizmet vermede önemli bir yeri bulunmaktadır. Aynı anda çok sayıda insana ulaşması nedeniyle bu tür hizmetlerin müracaatçıların gereksinimlerini dikkate alacak şekilde sosyal hizmet uygulamalarında yaygınlaştırılması gerekmektedir.

Sonuç olarak grup toplantılarının sayısının görece olarak az olması nedeniyle elde edilen sonuçların daha kapsamlı olarak değerlendirilmesine olanak sağlayacak yeni araştırmaların yapılması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

Bulut, I. (1999) "Aile Tedavisi ve Sosyal Grup Çalışması", *Prof.Dr.Sema Kut'a Armağan: Yaşam Boyu Sosyal Hizmet*, Ankara, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Hizmetler Yüksekokulu Yayın No:004, 152-161.

Duyan, V. (1997) *Sosyal Grup Çalışması Uygulamasının Ortopedi Hastalarının Kişisel ve Sosyal Uyum Düzeylerine Etkisi*, Ankara.

Hortaçsu, N. (1998) *Grup İçi ve Gruplar Arası Süreçler*, Ankara, İmge Kitabevi.

Hortaçsu, N. (1997) *İnsan İlişkileri*, İkinci Baskı, Ankara, İmge Kitabevi.

Kağıtçıbaşı, Ç. *İnsan ve İnsanlar*, Yedinci Basım, İstanbul, Evrim Basım, Psikoloji-Psikoloji Dizisi No:1.

Kaner, S. (1981) "Psikolog ve Çocuk Doktorlarının Gereksinim Örüntüleri", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi, Ankara.

Kaptan, S. (1982) *Bilimsel Araştırma Teknikleri ve İstatistik Yöntemler*, Ankara, Rehber Yayınevi.

Kirst-Ashman, K. ve Hull, Jr. G.H. (1999) *Understanding Generalist Practice*, Chicago, Nelson-Hall Publishers.

Kongar, E. (1972) *Sosyal Çalışmaya Giriş*, Türkiye Sosyal Bilimler Derneği Yayınları. Ankara, Ayyıldız Matbaası.

Konopka, G. (1963) *Social Group Work: A Helping Process*, Prentice-Hall Sociology Series., Englewood Cliffs.

Kuzgun, Y. (1989) *Edwards Kişisel Tercih Envanteri*, Ankara.

Kuzgun, Y. (1988) "Psikolojik İhtiyaçların Orta Öğretim Başarı Puanları ve Öğrenci Seçme Sınavı (ÖSS) Puanları ile İlişkisi", *Psikoloji Dergisi*, VI (22) 104-111.

Külebi, A. (1986) *Grubun Dinamiğinde İnsan Davranışı*, Ankara.

Mavili Aktaş, A. (2001a) *Küçük Gruplar Dinamikleri ve Süreci*, Ankara, Mustafa Kitabevi.

Mavili Aktaş, A. (2001b) "Sosyal Grup Çalışmasından Gruplarla Sosyal Hizmete", *Prof. Dr. Nihal Turan'a Armağan: Sosyal Hizmette Yeni Yaklaşımlar ve Sorun Alanları*, Duyan, V. ve Mavili Aktaş, A. (ed) Ankara, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Hizmetler Yüksekokulu Yayın No: 8, 40-49.

Özgüven, E. İ. (2001) *Ailede İletişim ve Yaşam*, Ankara, PDREM Yayınları.

Öztürk, M. (1983) "İki Meslek Grubundaki Bireylerin Psikolojik Gereklerin Örneği", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi, Ankara.

Toseland R.W. ve Rivas, R.F. (1984) *An Introduction to Group Work Practice*, New York, Macmillan Publishing Comp., aktaran: Bulut, İ. (1999) "Aile Tedavisi ve Sosyal Grup Çalışması", *Prof. Dr. Sema Kut'a Armağan: Yaşam Boyu Sosyal Hizmet*, Ankara, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Hizmetler Yüksekokulu Yayın No:004, 152-161.